

Саматова А.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КӨЗ КАРАНДЫСЫЗДЫК МЕЗГИЛИНДЕГИ СУУ, ДАРЫ ЧӨПТӨР, МЕРГЕНЧИЛИК ЖАНА БАЛЫК, РЕКРЕАЦИОНДУК РЕСУРСТАРЫ БОЮНЧА ИШ АРАКЕТТЕРИ

Саматова А.

РЕКРЕАЦИОННЫЕ ДЕЙСТВИЯ ПО ВОДАМ, ЛЕКАРСТВЕННЫМ ТРАВАМ, РЫБНЫМ И ОХОТНИЧЬИМ РЕСУРСАМ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

A. Samatova

RECREATIONAL ACTIONS ON WATER, MEDICINAL HERBS, FISH AND WILDLIFE RESOURCES IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE OF THE KYRGYZ REPUBLIC

УДК:619/616.85

Бул макалада өлкөбүздөгү суу, дары чөптөр, мергенчилик жана балык, рекреациондук ресурстары боюнча иш аракеттери баяндалат.

В этой статье рассматриваются воды, лекарственные травы охотничьи и ловля рыб, рекреационные ресурсы нашей страны.

This article is about water, medicinal grass, the hunting and fishing of fish, recreational resources of our country.

Кыргызстандын территориясындагы дарыя агымдарынын табигый орточо жылдык суммасы 44,5 куб.кмди түзөт. Кайтуучу сууларды эсепке алганда, эксплуатациялык агымдын көлөмү 47 куб км, өсүмдүктөрдүн өсүү мезгилинде 35 куб кмди түзөт (75%). Кыргызстандын аймагында жер асты суулардан 34 пайда болуу булагы катталып документтештирилген, бардык категориялар боюнча эксплуатациялык запастар 3,5 млрд.куб.м.ди түзөт. Республиканын потенциалдык жылдык ресурсун 13,7 млрд.куб.м. деп баалайт.

1972-жылдан кийин мөңгүлөрдүн активдүү эрүүсү дарыялардагы жайкы сууну керектөөнүн жогорулоосу климаттын жалпы жылуулануусуна алып келди. Өлкөнүн аймагынын 4,1% мөңгүлөр ээлеген, андагы запас суулардын көлөмү 650 куб.км. ди түзөт.

Өлкөнүн аймагында 923 көл эсептелинген. Алардын жетөөсү өлкөнүн негизги калкы жашаган, деңиз деңгээлинен 2000 м бийиктикте жайгашкан, 87% көл деңиз деңгээлинен 3000 м бийиктикте жайгашкан, көлдөгү запас суулар 1745 куб.км.ди түзөт деп баалашат, анын ичинен туздуу көл Ыссык-Көлдүн көлөмү 1738 куб.км. Мындан көлдөрдөгү запас ичилүүчү суулар 7 куб.км, бирок бул суулар элдин керектөөсү үчүн мүмкүнчүлүгү аз.

Ичилүүчү жер асты суулардын табигый ресурстарынын жалпы чоңдугу артезиандык бассейндерди 350 куб м/с жогорулагат (13 куб км жылына).

Өнөр жай категориясындагы колдонулуучу суулардын пайда болуу булагынын 44 ү катталган, алардын жылдык пайдаланылуусу 2,2 куб.км/жыл. Алардын ичинен 38% айыл чарбалык ичилүүчү суу болуп

керектелет, 45% талааларды сугарууга, 15% и өнөр жайларга, 2% жайыттарды сугарууга багытталат. Такталган суу запастарын пайдалануу проценти орточо эсеп менен 65% түзөт. Бул көлөм суунун табигый запасынын 10% ашпайт. Жер асты суулардын деңгээлинин өзгөрүүсү бир канча жылдардан 10-30 жылдарга созулат. 2003-2004-жылдары жер асты сууларынын жогорку деңгээли республиканын айыл чарба багытындагы жерлердин саз-баткаккарга айлануусуна, калк жашаган пунктардын ысып кетүүсүнө алып келди.

Термоминералдык жер асты суулар дарылануу, энергетикалык, өнөр жай максатына пайдаланууга болот. Мындай суулардын пайда болуу булактары 150 го жакын. Алардын 8 түрү азыркы мезгилде бальнеологияда колдонулуп жаткан дары минералдык суу, Кыргыз Республикасында 7 си катышат: адистешпеген компоненттерсиз көмүр кычкылы, кремнийлүү, сульфиддик, бромдуу йоддук, родондук, темирлүү болуп.

Термалдык суулардын минералдашуусу 35г/л жана температурасы 40 Сдан төмөн эмес. Республикада мындай суулардын пайда болуу булагынын 20сы катталган. Термалдык суулардын суммасы жылына 9,1 млн. куб.м. ди түзөт.

Республиканын территориясында жер асты термалдык сууларды өнөр жай үчүн (Ыссык-Көлдүн чыгышында, Токтогул, Алай өрөөндөрүндө) колдонуп келишет, мурунку убакта бул сууларды туздуу суу катарында колдонуп келишкен. Кочкор Атага жакын жердеги нефть скважинасында йод 25мг/л жана бром 390 мг/л менен концентрацияланган суу ачылган, өнөр жайга чыгаруу үчүн минималдуу кондицияга туура келген суу 18мг/л жана 200 мг/л ди түзүү керек.

Республикада сууну негизги керектөөчүлөр болуп, өсүмдүк продукциясын 90% ке камсыз кылуучу айыл чарбасы жана анын негизин түзүүчү-сугаруулуучу жерлер болуп саналат. Республика дарыя агымдарындагы запас суулардын 12-17% гана колдонушат, ал эми сугаруу үчүн 90% жумшалат.

2005-жылда өлкөнүн территориясынын 7% (1,4 млн.га.) айдалуучу жерлерди түзгөн. Бул айдалуучу

жерлердин 60% жасалма сугарууну талап кылат. Акыркы он жылдын ичинде 30% суу сугарылуучу каналдар калыбына келтирилген. Суу сугарылуучу каналдардын кыйроосу жана начар абалы айдалуучу жерлердин аянтын кичирейтүүдө (республикада ушул себептин айынан 2005-жылы 54% жакын айдалуучу жерлер иштетилбей калып кеткен). Азыркы мезгилде сугарылуучу суунун тарифтик чыгымы керектөөчүлөргө жеткирүүдөгү чыгымын жаба албайт, ошондуктан сугаруудагы кеткен чыгымдарды жаба тургандай кылуу менен этап менен тарифти жогорулатуу керек.

Мамлекеттер аралык сууну бөлүү. Суу-Орто Азия мамлекеттеринин социалдык экономикалык ийгилигинин ключтук фактору, ошондуктан суу ресурсу мамлекеттердин кызыкчылыгындагы предмет болуп саналат. Кыргызстан менен чектешкен мамлекеттер жайкы мезгилде талааларын сугарууда гана сууга муктаж. Ал эми ушул эле мамлекеттин энергетикалык ресурстардын жетишсиздигинен, кыш мезгилинде Республикада белгилүү деңгээлге чейин электроэнергияга талап күчөйт. Кыргызстан үчүн суу сактагычтарды (өз учурунда кошуна мамлекеттердин ирригациондук максатында курулгандай кылуу менен) курушса Кыргызстан үчүн пайдалуураак болот.

Казакстан жана Борбордук Азия мамлекеттеринин ортосундагы сууну колдонуу боюнча суу проблемалары жана лимиттери 1981-1983-жылдардагы СССР мезгилиндеги суу чарба министри жана советтер союзунун мамлекеттик планы мезгилиндеги сууну бөлүштүрүү планы боюнча колдонулуп келип жатат. Бул документтер кыргызстандын толугу менен дарыяларды жана агын сууларды колдонууда укугун чектейт. Бул абалга таянсак Кыргызстан үчүн суу ресурстарын мамлекеттер аралык колдонуу лимити 20% түзөт, ал эми чектеш мамлекеттерде 80% түзөт. Мындан жыйынтыктасак болот, Кыргыз Республикасы кеме жүрбөөчү суу агымдарынын укугу жөнүндөгү конвенцияга жана эл аралык көлдөргө, транграничалык суу агымдарын колдонууга, конвенцияны коргоого катышуучу болуп саналбай тургандыгын.

Төмөндөгү дарыя бассейндери Нарын-Карадарыя, Чу, Талас-Күркүрөө жана Каркыра дарыялары боюнча кошуна мамлекеттер, Өзбекстан, Тажикстан, Казакстанга жылына 32 млрд. куб. м. же 76,5% суу берилет. А Кыргызстан өзү 9,8млрд.куб.м. же 23,5% сууну керектейт. Жылдын кээ бир мезгилдеринде кээ бир региондордо негизги дарыялардын төмөнкү агымдарында суу жетишсиз. Бул көрсөткүч суунун сапатын төмөндөтөт жана социалдык-экономикалык абалга тер таасирин тийгизет.

Бул көрүнүштү адистер суунун жетишсиздиги күчөөсүнөн, климаттын өзгөрүсү келип чыгат, бир гана суу жетишпеген региондордо эмес Республиканын жалпы региондорунда туруктуу өнүгүүнүн токтоосу чагылдырылат деп эсептешет.

Ошондуктан азыркы мезгилдеги татаалдашкан политикалык жана социалдык-экономикалык шарттарда жогорку деңгээлдеги ийгиликтүү регионду тү-

зүү үчүн Борбордук Азиядагы экосистемалык принциптерди реализациялоо суу ресурстарын башкаруу болуп саналат.

Республикада токой 5% ашпаган территорияны ээлейт. Жыгач массасынын бардык запасынын жыйындысы бадалдарды кошкондо дагы өлкөнүн жыгач массасына болгон талапты канааттандырбайт. Карагайлуу токойлор жабык токойдун үчтөн бир бөлүгүн ээлейт калган бөлүгүн арчалуу токойлор ээлейт. Айлана чөйрөнү коргоо агенттиги жана мамлекеттик токой түзүүчүлөрдүн жана токой чарбачылыгынын токой ресурстарынын 2003-жылдагы абалы төмөнкү таблицада көрсөтүлгөн:

Акыркы жарым кылымда токойлордун аянты жарымына кыскарды. Токойду өлчөөсүз эксплуатациялоодон алардын табигый калыптануусун төмөндөйт, биологиялык ар түрдүлүктүн формасын жана жаш абалын кыскартат, чөп жана топурак катмарларын жана касиеттерин суунун алмашуу регуляциясын бузуу менен, токойдогу биокөптүрдүлүктү жана токойдун кайра калыбына келбешине алып келет.

Табигый жайыттар Республикада 9,1 млн.га ды түзөт, жайыттар сезондук колдонулуусу боюнча күздүк - 32%, кыштык - 23%, жайдык - 45% болуп бөлүнөт. Калк жашаган пункттардан алыстыгы боюнча төмөндөгүдөй болуп бөлүнөт: (Айылдагы калк жашаган пункттарга жакын) - 26%, интенсивдик-34%, алыскы жайыттар - 40%.

“Кыргызгипроз” институнун өткөргөн мониторинги боюнча Кыргыз Республикасынын Госрегистринин жайыттарынын абалынын төмөндөөсү төмөнкүдөй факторлорго таасир этти:

- өлчөөсүз пайдалануунун негизинде -1661 миң га деградацияланды;
- ар түрдүү деңгээлде - 416 миң га. эрозияга учурады;
- 397 миң га. чукул эңкейиштерге жайгашкан, мындай жерлерди айыл чарбага колдонуудан чыгарууга туура келет;
- 1554 миң га. бадалдар менен капталган;
- 1154 миң га. тоютка жарабаган отоо чөптөр менен бузулган;
- 1500 миң га. таштуу;
- 2741 миң га шартту түрдө гана колдонууга жарактуу.

Республика дары чөптөр ресурсуна запасы, түрдүк составы боюнча бай. Жергиликтүү элдер мурдатан бери эле кишинин организмине ийгилик тийиштүү таасир эткен табигый дарылануучу каражат катары элдик медицинада колдонулуп келишкен, экономикалык кыйынчылык абалда дары чөптөр көпчүлүк элдер үчүн дарылануучу каражат катары жеңил. Андан сырткары дары чөптөрдү жыйуу жана реализациялоо көпчүлүк жарандар үчүн белгилүү деңгээлде акча табуунун булагы. Дары чөптөр ресурсун колдонуунун төмөндөгүдөй мүнөздөлөт: - инфраструктуралардын уюшулбагандыгы, маркетинг политикасынын жоктугу талаптын туруксуздугуна чакырат;

- субъектини даярдоочулардын белгилүү саны

жана сатып алуучулардын иш аракеттери жакшы координацияланган эмес;

- дары чөптөрдүн баасы жана аларды колдонуудагы контроль жакшы эсепке алынган эмес. Белгилүү деңгээлде бул суроолор токой чарбасынын территориясында чечилген, бирок жетишээрлик деңгээлде эмес;

- жыйылган продукциялардын биринчилик жана кайра иштетүүдө жетишпестиктер бар, себеби жыйылган продукцияларды сактоо складоо үчүн шарттын жоктугу;

- даярдоочуларды окутуу системасынын жоктугу;

- массалык жана жеңил пособиялардын жоктугу.

Баш аламандыктардын элементтери өлчөөсүз эксплуатацияга жана бир түрдүн запасын бузууга жана башкаларын жетишээрлик эмес деңгээлде колдонууга алып келет. Адам баласынын кээ бир иш аракеттери баалуу дары чөптөрдүн түрлөрүн запасын жок кылып жатат (Малды талабынан ашыкча жайыттарга жайуу ж.б.). Республикада алардын запасын кайра калыбына келтирүү чаралары каралган эмес.

Мергенчи-өндүрүштүк ресурстун түрлөрү. Азыркы мезгилде байкоолордун негизинде промыселдин көлөмүнүн төмөндөөсү кымбат ок дарылар менен жана атылуучу куралдары ээлик кылууга чектөөнүн болушу менен байланышта. Текшерилген булактарга караганда чыныгы өлчөмү жогору, себеби закондон сырткары браконерчилик капкан койуу, тор жайуу күчөөдө.

Мындан белгилеп кетсек болот, жаныбарлар жана канаттуулардын мергенчи-өндүрүштүк түрү чукул кыскарды. Бул катар тукум курут болуу чегинде турат жана Кыргызстандын кызыл китебине берилген. Жапайы жаныбарлардын санынын төмөндөп кетүүсүнөн аларды кайрадан толуктоо планын түзсө болот. Мурдагы жүзжылдыктын ортосунда республикада жылына суур жана кашкулактарды 500 миңге чейин толукташкан, кылымдын акырында бул көрүнүш 100 миң жана 50 миңди түзүп калган, 50 жыл мурда андатр жылына 300 миңге кошулган ал эми 90-жылдардын аягында 40 миңге, түлкүлө 50 миңге азайган, азыркы мезгилде алардын саны көптөгөн санга кыскарган. 1966-жылы Жалал-Абад областында 4000 башка көбөйгөн, 2003-жылы 400 баштан ашыгыраак болгон, тоо эчкиси 4000 баштан 2,4 миң башка кыскарган.

Рекреация дегенде үйдөн сырткары жакта кишинин ден соолугун чыңдоо жана эмгекке жөндөмдүүлүгүн калыбына келтирүүнү түшүнөт: табият зонасында туристиккалык эс алуу ж.б. табигый жана тарыхый-маданий потенциал туристтер үчүн белгилүү кызыкчылыкты пайда кылат жана республика социалдык-экономикалык пайда болот жана экономикалык ийгиликтүү эффектке жетишет.

Туристтик иш аракеттердин негизинде биоло-

гиялык көп түрдүүлүктүн сакталуусун туруктуулугун берет, жаратылышты коргоо жана аны өнүктүрүү чаралары менен айкалыштырат, аларды финансирлөөдө кошумча булак пайда болот. Туристтик өндүрүштү өнүктүрүү башынан баштап эле укуктук жана институциялдык деңгээлдеги механизм менен дал келүү керек. Туризм максатында территорияны пайдалануу үчүн маселени чечүү жана туристтик иш аракеттерден алынган кирешелерди чыгаруу жаратылышты коргоо органдарынын, территорияны коргоочу ишчилер жана жергиликтүү коомчулуктагылардын катышуусу астында жүрүү керек.

Анча-мынча бирдей эмес рекреациондук ресурсту пайдалануу азыркы мезгилде инфраструктуралардын өнүкпөгөндүгү, тейлөөчү сферанын алсыздыгынан жетишсиз маалыматтан, чек аралык суроолордун чечилбегендигинен төмөнкү деңгээлдеги укуктук мамилелер менен байланыштуу.

Кыргызстан белгилүү туризми үчүн анын ичинде илимий-маалымат берүүчү катарында өзүнө тартып турушу мүмкүн. Республиканын аймагында флора жана фаунанын келип чыгуу боюнча ар түрдүү чоң топтомдору, белгилүү үлүшү ар түрдүү систематикалык топтордогу эндемикалык түрлөр, байыркы доорлордон сакталып калган организмдердин уникалдуу топтомдору кездешет. Ошондой эле бул жерде өзүнүн илимий баалуулугу боюнча дүйнөнүн башка өлкөлөрүндө аналогдору жок мурдагы эрадан калган тирүү организмдердин таш калдыктары кездешет.

Уюшулган учуулук биологиялык көп түрдүүлүктү сактоо жана рекреация менен биргеликте. Бул түрлөрдүн комплексин жана табигый аймактарды коргоону уюштурууну жана финансылык колдоону берет. Туристтик ресурстарды рационалдуу пайдалануу үчүн фаунага аңчылык кылуу, инфраструктуралардын институциялдык жана укутук базаларынын дал келүүсүн талап кылат. Бул өзгөчө сырттан келген аңчылар үчүн аңчылык турду уюштуруу өтө маанилүү. Аңчылыктын объектинин спектри жок болуп бара жаткан түрлөргө кекилик, улар, ж.б. кеңейтилип кетиши мүмкүн.

Мындан сырткары республикада, этнографиялык, тарыхый-маданий, паломнологиялык, спелеологиялык, экстремалдык, паломниталык туризмдин перспективдүү түрлөрүн өнүктүрүүгө болот.

Адабияттар:

1. Закон КР “О питьевой воде” 25.03.1999г. (№33)
2. Закон КР “О воде” 14.01.1994г. (№1422-ХII)
3. Закон КР “О горных территориях КР” 01.01.2002. (№151)
4. Закон КР “О санитарно-эпидемиологическом благополучии населения” 26.06.2001г. (№60).
5. Закон КР “О радиационной безопасности населения КР” 17.06.1999г. (№58).

Рецензент: к.биол.н., доцент Махмудов С.Ш.